

ЛІНГВОКУЛЬТУРОЛОГІЯ

УДК 81'27:008

[https://doi.org/10.17721/um/50\(2020\).135-145](https://doi.org/10.17721/um/50(2020).135-145)

Аліна Заболотна, магістрантка Інституту філології
КНУ імені Тараса Шевченка

<https://orcid.org/0000-0002-6165-6754>

ЛІНГВОКУЛЬТУРЕМИ В РИТОРИЧНІЙ СХЕМІ ПРОМОВ УКРАЇНСЬКИХ АДВОКАТІВ ГАЛИЧИНИ ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ

*Присвячено дослідженню закономірностей функціонування лінгвокультурам і їхнього впливу на утвердження лінгвокультурної ідентичності в захисних промовах українських адвокатів Галичини початку ХХ ст. під впливом екстралінгвальних політичних і соціокультурних чинників. Запропоновано визначення терміна **риторична схема** й розглянуто три види цільових установок (прагматик) захисної промови як жанру судової риторики. Описано основні стратегії добору лінгвокультурам в адвокатських промовах в умовах шовіністичного імперського соціокультурного контексту. Проаналізовано двобічний зв'язок між риторичною схемою промов і комунікативним простором.*

Ключові слова: риторична схема, лінгвокультурема, захисна промова, лінгвокультурна ідентичність, культурний стереотип, прецедентний феномен, міфологема.

Перед Україною як демократичною державою стоїть безліч завдань для утвердження своєї незалежності й цілісності, а судовий процес і дискурс захисних промов зокрема – потужний ресурс формування й поширення націєтвірних ідей за допомогою засобів судової риторики. Дослідження функціонування лінгвокультурам у судових промовах є актуальним у контексті сучасної лінгвістичної науки й спрямоване на розв'язання важливих проблем лінгвокультурології, практичної риторики, прагматики, юридичної лінгвістики, що повинні забезпечити успішну комунікацію в одній із найважливіших сфер соціуму – юриспруденції, а саме – судочинстві, яке є взаємодією влади, права й лінгвокультурного контексту.

У дискурсі судової риторики показовою є захисна промова адвоката як поєднання правових, етичних, логічних, індивідуально-психологічних, культурних і мовних компетенцій, володіння якими забезпечує досягнення мети ораторської комунікації правника – переконати суддів у правильності наданих тез і доказів. Оскільки адвокатська промова, як і будь-яка промова, є публічним виступом, її зміст та мовленнєве оформлення визначаються соціальним, етнокультурним, історико-політичним контекстом. Водночас захисна промова як жанр судової риторики виконує функцію впливу не лише на судову аудиторію, а й на настрої суспільства загалом, що сприяє формуванню або руйнуванню лінгвокультурної ідентичності певного типу.

Захисна промова адвоката є об'єктом вивчення багатьох українських науковців. Ораторський аспект адвокатської промови висвітлювали юристи-науковці В. Молдован, Р. Кацавець, І. Гловацький, Я. Зейкан, А. Фатєєв. Роль мовленнєвих засобів у захисних промовах досліджували лінгвісти О. Діомідова, В. Куковська, О. Сербенська. Однак залишилися поза увагою питання функціонування лінгвокультурем як мовленнєвих формул переконання та впливу в промовах українських адвокатів у дискурсі розвитку української судової риторики й змін у суспільно-політичному житті українського народу.

Мета дослідження – виявлення закономірностей взаємовпливу історико-політичних, соціокультурних чинників і стратегій добору мовленнєвих формул переконання та впливу в адвокатських промовах українських правників на Галичині початку ХХ ст. Тому важливим є визначення поняття риторичної схеми адвокатської промови, опис загальних стратегій функціонування лінгвокультурем як носіїв базових понять мовної картини світу певного народу в захисних промовах українських адвокатів Галичини початку ХХ ст., прогнозування тенденцій подальшого розвитку риторичної схеми захисних промов у сучасному українському судочинстві як чинників утвердження лінгвокультурної ідентичності.

Насамперед необхідним є тлумачення поняття **риторична схема** в контексті адвокатської промови. Лінгвіст Г. Хазагеров, зіставляючи два типи мислення – риторичне й стилістичне, – апелює до терміна **риторична схема** й пропонує аналізувати

вплив риторичного бачення світу на формування соціальних інститутів [Хазагеров 2008]. Окреслимо риторичну схему як сукупність персуазивних комунікативних інструментів усіх рівнів риторики (інвенції, диспозиції, елокуції), за допомогою яких оратор ретранслює власну риторичну картину світу з метою впливу на спільний соціокультурний комунікативний простір. Важливо, що поняття риторичної схеми й риторичного бачення світу в аспекті практичної риторики не варто ототожнювати з розумінням риторичних схем (фігур) у стилістиці, де такі схеми виконують лише власне стилістичні функції та не впливають на формування публічного простору. Соціотвірні складники риторики як науки й практики в організації колективного, культурного або державного простору спостерігаємо у двох ситуаціях. Перша з них – це трансплантація риторичної схеми на новий ґрунт, соціокультурні засади якого відмінні від попереднього устрою. Німецька дослідниця цього питання Р. Лахманн наводить три можливі варіанти реакції на спроби трансплантування риторичної схеми [Lachmann]. Одним із варіантів може бути відповідність комунікативних потреб соціальної групи в уніфікації й централізації відповідно до принципів запозиченої риторики. Друга реакція – це реакція конфлікту між офіційною державною риторикою, яка, по суті, має антириторичний характер, і запозиченою риторичною схемою. Показовим прикладом цього є заперечення античної риторичної спадщини в епоху Середньовіччя й заміна її гомілетикою. Третя реакція – відсутність помітних наслідків у мовленнєвій практиці соціуму й ізоляція риторичного вчення, що “найкрасномовніше свідчить про те, що риторика – це не просто дескриптивна теорія комунікації, а соціальний інститут” [Хазагеров 2008 : 54].

Друга реакція – це процес відродження риторичних теорій, повторної кодифікації риторичних фігур, що активно розпочався від 60–70 рр. XX ст. і продовжується нині. На думку Г. Хазагєрова, це і є свідченням соціальної функції інституту риторики [Хазагєров 2008]. Погоджуючись із лінгвістом, можемо стверджувати, що захисна промова адвоката як жанр ораторського мистецтва будується на основі певної риторичної схеми й риторичної картини світу оратора, які формуються під впливом історичних, культурних, політичних чинників і конситуації

(ситуативного контексту, тобто взаємодії мовних і позамовних чинників) виголошення промови.

Варто наголосити на соціальній ролі риторичних формул. З урахуванням потреб мовця в досягненні різних комунікативних цілей Г. Хазагеров пропонує розглядати тривимірний простір цільових установок оратора (прагматик) [Хазагеров 2016]. Перша група таких цілей (наближена прагматика) пов'язана з необхідністю реалізації ефекту переконання тут і зараз. Наближена прагматика має на меті успішність у межах мовленнєвого акту. Друга група цілей є тривалою прагматикою, метою якої є моделювання репутації, іміджу промовця залежно від його мовленнєвої поведінки в певній комунікативній групі. Найважливішою ж у контексті захисної промови, на наш погляд, є віддалена прагматика, що полягає в необхідності культивування спільного комунікативного простору, турботі про збереження комунікативного блага, тобто лінгвокультурної ідентичності певного типу.

Серед групи риторичних фігур віддаленої прагматики, на нашу думку, варто звернути особливу увагу на лінгвокультури. За В. Воробйовим, складники етнокультурної компетенції, вербалізовані у знаках природної мови, формують лінгвокультурологічне поле, міжрівневою одиницею якого є лінгвокультурема [Воробьев :44]. Ця значеннєва одиниця є діалектичною єдністю мовної семантики та уявлень про позамо-вне культурне середовище, яка ретранслює специфіку й систематизацію предметних реалій, співвіднесених із певним знаком. Під поняттям лінгвокультуреми слідом за О. Селівановою ми розуміємо етнічні, культурні стереотипи, прецедентні феномени як базове ядро стереотипних знань і міфологеми [Селіванова :298]. Так, наприклад, етнічні стереотипи виконують функції “стабілізації й ідентифікації угруповання як єдиного етносу, акумуляції й систематизації соціокультурного й історичного досвіду етносу, трансляції знань носіїв певної мови від покоління до покоління, захисту групових інтересів, своєрідності національної культури в умовах міжетнічних контактів тощо” [Селіванова : 293]. В. Рижков наголошує, що ще однією комунікативною функцією лінгвокультурем є вплив на свідомість індивіда з метою його підпорядкування певним

нормам, змінам рішень тощо. Згідно з поглядами дослідника, культурні стереотипи “здатні шляхом актуальної презентації соціально санкціонованих потреб спонукально та типізовано впливати на свідомість особистості – соціалізованого індивіда, формуючи в ньому відповідні мотивації” [Рыжков].

Без сумніву, риторичні мовленнєві формули, а саме лінгвокультуреми, були та є ретрансляторами суспільно-політичного устрою в захисних промовах українських адвокатів. Розглянемо стратегії добору та функціонування лінгвокультури у захисних промовах на прикладі промов українських адвокатів Галичини початку ХХ ст. Період кінця ХІХ – початку ХХ ст. у Галичині, що перебувала під владою Австро-Угорської імперії, у юридичній літературі прийнято називати “адвокатською добою” або “золотим часом української адвокатури”. Саме цей часовий відрізок ознаменувався появою і стрімким збільшенням у галицькому суспільстві покоління національно свідомих адвокатів, які відігравали помітну роль в економічному, політичному та соціальному житті краю. На початку ХХ ст. на території Галичини склалися сприятливі умови для розвитку судової риторики, проте становище українських адвокатів було складним. В Австро-Угорській імперії гостро стояло національне питання: українська інтелігенція пригнічувалася, а всі привілеї вищого класу надавали польському й австрійському населенню. Українці становили заледве 5 % усього адвокатського загалу. Захисники українського походження все одно були змушені коритися імперському режиму в умовах дискримінації української мови й культури. Проте вони були єдиним засобом офіційного публічного мовлення для українського населення в імперії й провідниками проукраїнських визвольних ідей; попри заборони виголошували промови українською мовою – рідною мовою підсудних українців. Саме тому адвокати-українці усвідомлювали необхідність підвищення своєї ораторської майстерності й ретельного добору тих чи інших мовленнєвих формул задля здійснення впливу не лише на суддів, а й на все населення Галичини, адже найкращі захисні промови як зразки публічного красномовства тоді друкували в газетах “Новий час” і “Діло”. Адвокат і дослідник ролі українських адвокатів у Галичині І. Гловацький слушно зауважує: “...наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. саме адвокати

фактично очолили рух за українське національне відродження на західноукраїнських землях, уособлювали “мозок нації”, становили ядро політичної і культурної еліти українського народу” [Гловацький : 4]. Ці екстралінгвальні чинники і сприяли формуванню риторичної схеми промов українських захисників, що матеріалізувалася в лінгвокультуремах як засобах переконання та впливу й мовного обрамлення адвокатської промови.

Найвиразніше вплив суспільно-політичних обставин на функціонування мовленнєвих засобів привернення уваги й переконання в промовах українських галицьких адвокатів початку ХХ ст. можна простежити на матеріалах політичних судових процесів. Однією з таких резонансних справ є судовий процес проти українського студента філософського факультету Львівського університету Мирослава Січинського, який 12 квітня 1908 р. смертельно поранив намісника Галичини графа Андрія Потоцького на знак протесту проти обмежень прав українського народу й польського гноблення. Захист підсудного здійснювали відомі українські адвокати того часу (Кость Левицький, Теофіль Окуневський, Ізидор Голубович, Володимир Загайкевич і Володимир Старосольський) в умовах шовіністичної пропаганди проти українців (русинів) у польській пресі та розгулу ненависті до всього українського, адже навіть лава присяжних суддів була сформована лише з поляків.

Галицькі адвокати використовували ті культурні й етнічні символи, міфологеми та прецедентні феномени, які, з одного боку, утверджували позицію самотності й правоздатності українців на своїй території, але, із другого боку, не суперечили шовіністичним ідеям польського й австрійського народів. Так, адвокати М. Січинського під час своїх промов наголошували на таких поетизованих духовних етнокультурних символах українського народу, як *серце, мир, мати, син, дорога, шлях (справедливий і кривдний), життєве море* тощо (тут і далі. – І. Гловацький). К. Левицький, апелюючи до емпатії суду присяжних неодноразово згадував про *молодече серце* підсудного, наповнене любов’ю до рідного краю та запалом помсти за несправедливість: *Коли так, то вбийте його і пошарпайте те серце на кусні! Воно стоїть тут перед вами отверте, явно! Але коли тут серце дійсно билося за нарід, коли воно непороч-*

не, а лиш рука заблудила, то відсуньте руку на бік, а дайте сему серцю нове жите! Поширеною в промовах є міфологема найвищого й найсправедливішого суду – Божого. Захисники, намагаючись відвести суд присяжних від смертного вироку, вдавалися до прийому залякування релігійним авторитетом, адже якщо судді винесуть несправедливий вердикт, то цей гріх лежатиме на їхніх душах: *Пам'ятайте, що один Бог судить і кривду, і пімсту!, Бог один знає, Глядіть же, панове, щоби суд всесвітньої історії не потребував колись поправляти Вашого нинішнього осуду тощо.*

У ролі мовленнєвих засобів переконання та впливу на формування вироку суддів і суспільної думки доволі часто вживали прецедентні феномени, а саме прецедентні тексти, імена, топи, ситуації. Більшість прецедентних феноменів, використаних у захисних промовах у справі М. Січинського, можна вважати інтернаціоналізмами, адже вони є світовим культурним надбанням. Використовуючи прецедентні імена видатних європейських мистецьких і політичних діячів, образи античної спадщини, українські галицькі адвокати початку ХХ ст. вводили українську риторику у світовий контекст. Саме тому адвокат Т. Окуневський проводив паралелі між патріотичним вчинком М. Січинського й такими героями світової історії, як Муцій Сцевола, Вільгельм Телль, Жанна Д'Арк, які боролися проти поневолення власного народу й несправедливості, знаючи, що стануть жертвами влади, (*Чистотою серця і мотивів не уступає Мирослав Січинський нікому*). К. Левицький досить часто вводив до промов постать Феміди – богині права й законного порядку. Захисник вимагав від суду присяжних справедливого розгляду справи, апелюючи до прецедентного феномену Феміди як утілення беззаперечного правосуддя: *Ви маєте стати понад всякі пристрасти партійні та зайняти місце безсторонньої Теміди! Не з зав'язаними очима рубаючи мечем, але з отвертими очима.* Також захисники М. Січинського використовували прецедентні тексти з авторитетних джерел: біблійна заповідь *Не убий!*, латинська юридична сентенція *Confessio est mater probationum* ('Визнання – мати доказів') тощо. Захисник Т. Окуневський в одній зі своїх промов згадує історичну прецедентну ситуацію, проводячи паралель із тогочасною

справою вбивства М. Січинським графа А. Потоцького. Суть прецедентної ситуації полягає в тому, що 1809 р. (рівно за сто років до виголошення захисної промови 1909 р.) німецький юнак-патріот Фрідріх Штапс намагався вчинити замах на Наполеона – загарбника його рідного краю. Молодий патріот на пропозицію Наполеона сказати щось на свій захист відповів, що все одно шукав би можливості вбити імператора-загарбника, прирікши себе на розстріл. Т. Окуневський, використовуючи цей прецедентний феномен, доводить, що політичний злочин Січинського за своїми мотивами є не деструктивним, а благородним і націєвірним вчинком, викликом проти свавілля польського керівництва: *Штапс і Січинський – це безумовно політичні злочинці. Політичний злочинець – це homo nobilis поміж злочинцями. Це ідеаліст поміж грубими матеріалістам.* Щодо постаті графа Андрія Потоцького, то для його характеристики адвокатами були використані прецедентні феномени, пов'язані з трагічними сторінками в історії польсько-українських відносин. Наприклад, К. Левицький наголошує на жорстокому ставленні до пригнобленого українського народу всього роду Потоцьких і проводить аналогію між постаттю графа та його предком-тезкою: *Може то вже історична доля роду Потоцьких, що починаючи від того Андрія Потоцького, який в 1649 р. як брацлавський воєвода давав своєму королеви “Przestrogi Ukrainie” (“Попередження щодо України”) аж до сього Андрія, політика по відношенню до нашого народу була так нещаслива, що викликала що раз прикріші наслідки!* Окрім того, у поданому контексті, розмірковуючи про обох Андріїв Потоцьких, Т. Окуневський згадує і трагічні події в історії української національно-визвольної війни, пов'язані з прецедентними топосами Берестечко й Жовті Води (*Відізвала ся в нім, видно, на нещастє, кров предків, викликаючи кривавого опира з побоевища, усіяного польськими і козацькими трупами під Жовтими водами й Берестечком*). Захисники, характеризуючи постать підзахисного-українця, апелювали до прецедентних феноменів загальноєвропейського культурного дискурсу, які позитивно оцінені у світовій історії та літературі. Натомість, оцінюючи шовіністичну діяльність польського графа Потоцького, яка стала приводом до замаху Січинського, зверталися

до прецедентних імен і топосів, які містять негативну конотацію для колективної пам'яті українців.

Таким чином, захисна промова адвоката як зразок публічного офіційного мовлення нерозривно пов'язана із соціальним і лінгвокультурним контекстом у двох аспектах: екстралінгвальні умови впливають на мовленнєву структуру судової промови, а промовець, своєю чергою, здійснюючи добір певних комунікативних формул (лінгвокультурем), сприяє формуванню певного типу ідентичності. Стратегія добору мовленнєвих засобів переконання та впливу в промовах українських адвокатів Галичини на початку ХХ ст. полягала в дотриманні традицій австро-угорського судочинства та прагненні донести до суду необхідність самоідентифікації українців. Показовим є використання прецедентних феноменів, які ілюстрували імперську модель світу й апелювали до здобутків польського народу. Проте вже на початку ХХ ст. в умовах імперського режиму можна помітити спроби формування риторичної схеми захисних промов, орієнтованої на українські цінності й державність українського народу.

Науковими перспективами дослідження є подальше уточнення терміна **риторична схема** й доповнення набору риторичних комунікативних інструментів переконання за принципом експансіонізму: взаємодія між лінгвістикою, культурологією та юриспруденцією. Для майбутнього розвитку української судової риторики важливим є вдосконалення ораторської майстерності юристів-риторів, відмова від росіянізованих юридичних штампів, реактивація традиційних українських етикетних формул, використання лінгвокультурем, пов'язаних із культурою українського народу й засадами незалежної України, орієнтація на західноєвропейські зразки юридичного красномовства. За таких умов український судовий дискурс стане потужним ресурсом утвердження української лінгвокультурної ідентичності.

ДЖЕРЕЛА

Гловацький І. Ю. Промови українських адвокатів Галичини на політичних судових процесах початку ХХ ст. : наук.-практ. посіб. – Л. : Львів. юрид. ін-т, 2004. 284 с.

ЛІТЕРАТУРА

Воробьев В. В. Лингвокультурология: (теория и методы) / В. В. Воробьев. – М. : Изд-во Рос. ун-та дружбы народов, 1997. 331 с.

Рыжков В. А. Особенности стереотипизации, необходимо сопровождающей социализацию индивида в рамках определенной национально-культурной общности / В. А. Рыжков // Языковое сознание: Стереотипы и творчество. – М. : ИЯЗ, 1988. – С. 4–16.

Селіванова О. О. Сучасна лінгвістика: напрями та проблеми: підручник / О. О. Селіванова. – Полтава : Довкілля, 2008. 712 с.

Хаззагеров Г. Г. Риторика vs. стилистика: семиотический и институциональный аспект / Г. Г. Хаззагеров // Социологический журнал. – М. : Ин-т социологии ФНИСЦ РАН, 2008. – № 3. – С. 30–44.

Хаззагеров Г. Г. Телеологический смысл и социальная роль классификации риторических фигур / Г. Г. Хаззагеров // Вестник Российского университета дружбы народов. Серия: Лингвистика. – М. : Изд-во Рос. ун-та дружбы народов, 2016. – Т. 20. – № 3. – С. 89–102.

Lachmann R. Die Zerstörung der Schönen Rede. Rhetorische Tradition und Konzepte des Poetischen. – München : Wilhelm Fink, 1994.

REFERENCES

Vorobev V. V. (1997). Linguoculturology (theory and methods). Moscow: Izd-vo Ros. un-ta druzhby narodov, 331 p. (in Russian).

Ryzhkov V. A. (1998). Peculiarities of stereotypization that are necessary accompanying the individual socialization within a certain national-cultural community. *Yazykovoe soznanie: Stereotipy i tvorchestvo*. Moscow: IJAZ, pp. 4–16 (in Russian).

Selivanova O. O. (2008). Modern linguistics: approaches and problems. Poltava: Dovkillia, 712 p. (in Ukrainian).

Hazagerov G. G. (2008). Rhetoric vs. stylistics: semiotic and institutional aspect. *Sotsiologicheskij zhurnal*. Moscow: Institut sociologii FNISC RAN. no. 3, pp. 30–44 (in Russian).

Hazagerov G. G. (2016). Teleological sense and social role of the rhetorical figures' classification. *Vestnik Rossiyskogo universiteta druzhby narodov. Seriya: Lingvistika*. Moscow: Izd-vo Ros. un-ta druzhby narodov, vol. 20. no. 3, pp. 89–102 (in Russian).

Lachmann R. (1994). Die Zerstörung der Schönen Rede. Rhetorische Tradition und Konzepte des Poetischen. Munchen: Wilhelm Fink (in German).

Alina Zabolotna, student of the Institute of Philology
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Ukraine

**Linguoculturemes in the rhetorical scheme
of Ukrainian defensive speeches in Galicia
in the beginning of 20th century**

The article is devoted to the analysis of functional mechanisms of persuasive speech formulas, namely, linguoculturemes (ethnic, cultural stereotypes, mythologemes, and precedent phenomena) in the defensive speeches of Ukrainian lawyers in Galicia in the beginning of 20th century. The purpose of the paper is to investigate the interaction between historical, political and sociocultural factors and strategies of linguoculturemes' usage. The phenomenon of the rhetorical scheme is analyzed from the standpoint of extralinguistic context. The rhetorical scheme is considered as a set of rhetorical communicative instruments by which the speaker relays his own rhetorical picture of the world in order to influence the common socio-cultural communicative space. Linguoculturemes are described as essential media of historical, political, and cultural discourse in persuasive speeches. The main strategies of communicative formulas in defensive speeches of Ukrainian barristers of Galicia are analyzed. The strategy of selection of linguoculturemes was in keeping with the traditions of the Austro-Hungarian judiciary but also the desire to establish Ukrainian national identity. All precedent phenomena were used due to the imperial model of the world and achievements of the Polish people. However, at the beginning of the twentieth century, under the imperial regime, attempts to form a rhetorical scheme of defensive speeches focused on Ukrainian values and statehood can be noticed. The article considers the essence of defensive speech as an example of the official communication linked to social context in two ways: the extralinguistic conditions affect the speech structure, and the speaker, in turn, selects certain communicative formulas (linguoculturemes) to establish the linguocultural identity. The future tendencies of Ukrainian judicial rhetoric are the improvement of the communicative skills of the lawyers-rhetoricians, the rejection of Russian legal stamps, and the reactivation of traditional Ukrainian linguoculturemes.

Key words: rhetorical scheme, linguocultureme, defensive speech, linguocultural identity, cultural stereotype, precedent phenomenon.

Стаття надійшла до редколегії 21.02.20